

Sammanfattning

Kategorin modala hjälpverb

De modala hjälpverben är en verbkategori som väckt stort intresse, både för verbens egenskaper och för svårigheten att göra en tydlig avgränsning av kategorin, men också för dess historia och utveckling. I svenskan, och en rad andra germanska språk, utmärks de modala hjälpverben av en rad karakteristiska egenskaper av olika karaktär. Både vilka verb och vilka egenskaper som anses vara centrala varierar dock mellan olika grammatiska framställningar.

Detta ser man tydligt vid en jämförelse mellan olika grammatiska beskrivningar i svenskan. Några egenskaper är alla ense om, t.ex. att verben främst används som hjälpverb och inte självständigt, och att verben vanligen inte tar infinitivmärke eller används i passiv, men i övrigt råder det stora skillnader mellan hur verbkategorin definieras och avgränsas och därmed också vad gäller vilka verb som räknas med. Till de mest centrala verben hör *böra*, *kunna* och *skola*, men även *få*, *låta*, *lära*, *må*, *måste* och *torde* tas upp i de flesta framställningar. Till mer perifera verb hör t.ex. *behöva*, *börja*, *bruka*, *fortsätta*, *orka* och *råka*.

Vad gäller egenskaperna kan de både handla om verbens användning, såsom att de främst används som hjälpverb, om deras former, som att verben ofta har defekt böjning, och om deras betydelse, såsom att de mest typiska verben i regel är subjektsautonoma. Vissa egenskaper hör tydligt ihop med kategorin, medan andra har en mer vag anknytning. Till de senare hör oregelbunden böjning och att verben inte används med infinitivmärke. Det är mycket få verb som uppfyller alla egenskaper som nämns och det kan variera från verb till verb i hur hög grad verbet har vissa egenskaper. Ett verb som aldrig tar infinitivmärke kan t.ex. ha regelbunden böjning, såsom *bruka*, och ett verb som saknar passivformer och har oregelbunden böjning kan ändå användas självständigt, såsom *kunna*. Beroende på vilka egenskaper man räknar som viktiga för kategorin kan antalet typiska verb skilja sig åt betydligt. Vissa egenskaper, såsom användning med infinitivmärke, kan verben ha i högre eller lägre grad och då spelar det också roll var man drar gränsen för vad ett typiskt verb måste ha.

Till dessa egenskaper kan man lägga verbens betydelser och mellan dem finns det tydliga samband. De verb som har flest hjälpverbsegenskaper är i regel epistemiska och/eller deontiska och dessa verb står alltid först i verbkedjor. Flera av dem saknar också infinitivform, såsom *lära*, *måste* och *torde*. Jämförelsen mellan olika grammatiska beskrivningar visar dock att verbens betydelser inte är nödvändiga för att definiera och avgränsa gruppen eftersom verbens syntaktiska och morfologiska egenskaper ger samma resultat. Därför, och på grund av undersökningens karaktär, har verbens semantik här utelämnats.

I andra germanska språk har verbgruppen i stort sett samma karakteristiska egenskaper. Förutom att typiska modala hjälpverb inte används självständigt är verbens utelämnande av infinitivmärke och oregelbundna böjning viktiga egenskaper överallt. Det finns också tydliga likheter mellan de centrala verben som visar att många av dem etymologiskt har samma ursprung, t.ex. svenska *kunna*, norska *kunne*, engelska *can* och tyska *können*. Motsvarigheter till svenska *kunna*, *må*, *skola* och *vilja* finns i alla språken medan andra verb skiljer sig åt.

De modala hjälpverbens historia

För att bättre förstå kategorin modala hjälpverb och varför den har dessa karakteristiska egenskaper har en närmare granskning av verbens och verbkategorins historia varit nödvändig. Det visar sig då att en stor del av de verb som räknas som typiska modala hjälpverb i de germanska språken idag kommer från den gamla böjningskategorin preterito-presentiska verb. Denna utmärktes av att verben böjdes med starka preteritumformer i presens och svaga preteritumformer i preteritum och den kan härledas tillbaka till det tidiga urgermanska språket. Dessa verb hade en mer aspektuell än temporal betydelse och kom i övergången till det germanska verbsystemet att få denna speciella böjning, där de gamla dåtidsformerna fick presensbetydelse och ett nytt preteritum bildades efter regelbundet mönster. Rester av den gamla böjningen finns kvar i olika utsträckning i de germanska språken. Isländska har kvar preterito-presentiska verb som en tydligt avgränsad böjningskategori med fulla böjningsparadigm för de flesta verb och detsamma gäller delvis också tyska och färöiska. Svenska, norska, danska och engelska har däremot bara bevarat rester av böjningen som stelnade former. I svenskan finns sådana rester bevarade för *kunna*, *må*, *skola*, *veta* och *vilja*, varav alla utom *veta* brukar räknas som typiska modala hjälpverb.

I den här gruppen har de första modala hjälpverben uppstått, troligen för att deras betydelser låg nära modala betydelser, och detta har av allt att döma varit en ganska utdragen process. I gotiska fanns bland de preterito-presentiska verben både verb som bara användes som hjälpverb, såsom *skulan* (*skola*), verb som användes både som hjälpverb och som självständigt verb, som *kunnan* (*kunna*), och verb som enbart användes självständigt, som *witan* (*veta*). I de enskilda germanska språken har preterito-presentiska verb utan användning som hjälpverb i hög grad övergått till regelbunden böjning, t.ex. svenska *äga* och *unna*, medan hjälpverben har bevarat mer av den.

Från de tidiga modala hjälpverben i urgermanskan fram till dagens moderna hjälpverbskategorier har det också hänt en del som har påverkat verben. Det har skett språkförändringar som har påverkat andra delar av språket och skiljt ut de modala verben ännu mer än tidigare, t.ex. infinitivmärket som utvecklades hos de flesta verb utom just hos modala hjälpverb. Det har också skett

betydelseförändringar, där verb som har förändrats i betydelse kan ha trängt ut andra verb och på så sätt orsakat en kedja av förändringar. Detta kan bero både på nya användningar och på inlån av både ord och betydelser. Även nya hjälpverb har lånats in, t.ex. *måste* som i svenskan är lånat från tyskan och som förmodligen har lett till betydelseförändringar hos framför allt *må*. Dessutom har konjunktivböjningens och personböjningens försvinnande i flera av språken påverkat de modala hjälpverben på olika sätt.

För att förklara en del av de förändringar som skett kan man använda sig av olika principer för hur språkförändringar sker. En sådan som förklarar hur den preterito-presentiska böjningen har kunnat bevaras är den om böjningsklasstabilitet (se Wurzel 1984, i Birkmann 1987). En annan som förklarar verbens utveckling och varför verben har så många karakteristiska egenskaper är grammatikalisering (se Hopper & Traugott 1993). Med hjälp av dessa båda kan man se att det finns många gemensamma drag i förändringarna och att den förändringsprocess som påbörjades när de första modala hjälpverben uppstod fortfarande pågår.

Undersökning och resultat

Med min undersökning vill jag granska utvecklingen av de svenska modala hjälpverben genom att dels se närmare på kopplingen till de preterito-presentiska verben, dels kartlägga verbgruppen och dess egenskaper i modern svenska, och dels se närmare på de förändringar som skett och hur de kan förklaras. Utgångspunkten är att det finns en koppling mellan modala hjälpverb och preterito-presentiska verb som kan förklara en del av verbens karakteristiska egenskaper, att de verb som har dessa egenskaper i högst grad är mest typiska som hjälpverb och att det går att se mönster i förändringarna som kan förklaras av principer för språkförändring, t.ex. grammatikalisering.

För att undersöka detta valdes en rad texter ut, alla dataläsbara, med målet att täcka in så lång tidsperiod som möjligt och att inte använda översatta texter. Det utvalda materialet utgörs av en samling texter från runtexter fram till 1500-talet, framför allt bestående av krönikor och lagtexter, och en annan samling med moderna texter, särskilt press- och lagtexter. Dessutom gjordes stickprov i flertalet andra texter där det var särskilt intressant. Verben valdes sedan ut för att omfatta både preterito-presentiska verb, typiska modala hjälpverb och mer perifera modala hjälpverb. De utvalda verben delades in i fyra grupper för att underlätta jämförelsen. Sedan excerperades de 29 verben i texterna och verbens användning och former undersöktes. Antalet excerperade belägg är över 21 000 plus ett antal belägg från vissa extratexter. Därefter jämfördes verben, verbgrupperna, egenskaperna, texterna och tidsperioderna med varandra på olika sätt för att belägga verbens egenskaper och utveckling.

Det visade sig då att verbens syntaktiska och morfologiska egenskaper är mycket viktiga och att en avgränsning av verben enbart utifrån dem ger samma resultat som i grammatiska beskrivningar där även verbens betydelser tagits med. Vilka egenskaper man tar med, och i hur hög grad man ser dem som viktiga, är därmed helt avgörande för vilka verb som räknas som typiska hjälpverb. Av allt att döma är det den syntaktiska användningen, och då att verben inte används självständigt, som är den viktigaste egenskapen. Ju mer begränsat ett verb är i sin användning desto mer typiskt som modalt hjälpverb är det i regel. Man behöver dock ta med även andra egenskaper för att kunna ringa in de mest typiska verben. Till dessa hör framför allt om verben används med infinitivmärke, och i hur hög grad, och om verben har defekt böjning i form av en eller flera saknade böjningsformer. Andra egenskaper som jag tar upp är om verbet har rester kvar av den preterito-presentiska böjningen, kan ta ett verbkomplement i supinum med utelämnat *ha*, har förekomst av passiv och imperativ och hur det används i verbkedjor. Verbens böjning och benägenhet att ta verbkomplement i supinum är mer knutet till vissa verb än till verbgruppen som sådan, medan andra är mer knutna till verbens användning.

Utifrån dessa egenskaper och resultaten om verbens användning har verben sedan delats in efter hur typiska de är som modala hjälpverb. De mest typiska verben används då aldrig självständigt och nästan aldrig i någon annan konstruktion än med verbkomplement, de tar aldrig infinitivmärke, står alltid först i verbkedjor och förekommer aldrig i passiv eller imperativ. De typiska modala hjälpverben har på detta sätt delats in i fyra grupper där den nedre gränsen för den fjärde gruppen dragit vid minst 70% användning med verbkomplement, och max 3% med objekt och/eller bisats och inga belägg med infinitivmärke. Samma kriterier kan användas för både de medeltida och de nutida texterna, med det undantaget att gränsen för belägg med infinitivmärke behöver vara lite högre för de medeltida texterna, eftersom bruket av detta var betydligt mer utbrett då än idag.

Utifrån denna indelning blir de mest typiska verben *lär* och *månde* i båda tidsperioderna, samt *måste* i de äldre texterna och *torde* i de moderna. Därefter följer i de äldre texterna *må*, *skola*, *kunna*, *vilja* och *torde*, och i de yngre *må*, *måste*, *skola*, *böra*, *bruka*, *kunna* och *våga*. Även *gitta* och *pläga* bör räknas till de typiska verben i de yngre texterna, men dessa är ovanliga och inte lika väl undersökta. Även *lär* i de äldre texterna och *månde* i de yngre är dock ovanliga. Till de förändringar som har skett mellan tidsperioderna märks särskilt att antalet typiska modala hjälpverb har blivit fler och att några verb har genomgått stora förändringar från självständiga verb till typiska modalverb från medeltiden fram till idag. Bland de verb som har förändrats mest märks framför allt de idag typiska verben *böra* och *bruka*, och de mindre typiska *försöka*, *råka* och *våga*. Det finns också verb som omvänt har blivit mer självständiga, särskilt *äga* och *mena*, men inget av dessa användes som ett renodlat modalt hjälpverb i de medeltida texterna.

Till de verb som har förändrats minst i användningen hör de gamla preterito-presentiska verben *kunna*, *må*, *månde*, *skola* och *vilja*.

Diskussion

Dessa resultat har sedan använts som utgångspunkt för att förklara verbens utveckling. Genom principen om böjningsklasstabilitet kan man förklara hur böjningen och de modala betydelseerna har samverkat. Genom att verbgruppen hållits samman av fler faktorer än böjningen, i det här fallet betydelseerna, har rester av den gamla böjningen lättare kunnat bevaras även i de språk där de preterito-presentiska verben inte längre utgör en böjningskategori. För att hålla gruppen stabil har preterito-presentiska verb utan modal betydelse övergått till regelbunden böjning. Detta verkar dock ha varit en utdragen process där vissa verb böjdes svagt redan i de äldsta svenska texterna medan andra övergick successivt under medeltiden. Principen kan då användas för att förklara varför de preterito-presentiska verb som används som typiska modala hjälpverb fortfarande har kvar rester av böjningen. Den kan förmodligen också förklara varför *veta* har kvar sin gamla böjning i alla de germanska språken där det finns kvar, trots att verbet huvudsakligen används självständigt. Anledningen kan då vara en gammal koppling mellan verben som fortfarande finns kvar, troligen till stor del för att *veta* har betydelser som ligger nära *kunna*. Några av verben, bl.a. *skola* och *kunna*, har förändrats mycket lite och har troligen fungerat som någon slags prototypiska hjälpverb.

I materialet ser vi också rikliga exempel på grammatikalisering i verbens förändringar. Ett typiskt drag är att verben får en mer begränsad användning, såsom att enbart användas som hjälpverb. Andra typiska drag har med betydelsen att göra och här kan vi se en förändring mot mer allmänna och formella betydelser t.ex. i *må* och *månde*, och en splittring av betydelser i t.ex. *torde* och *bruka*. Grammatikaliseringen påverkar också verbens former på så sätt att verben tenderar att konservera ålderdomliga former, något vi ser hos de verb som har kvar den preterito-presentiska böjningen i svenskan, t.ex. *skola*, och att förlora former, som har skett för flertalet av de mest typiska verben, såsom *månde*, *skola* och *torde*. När verben har grammatikaliserats har de gått igenom ungefär samma utvecklingssteg och det går därmed också att se att en del förändringar fortfarande pågår. En sådan är att många verb som idag är på gränsen att räknas som modala hjälpverb förmodligen kommer att bli mer typiska, t.ex. *försöka* och *råka*. Av de typiska verben kan vi också gissa att *bruka* förmodligen kommer att splittras eller helt förlora den självständiga betydelsen och att *må*, *månde* och *torde* troligen blir mer och mer ovanliga.

Grammatikaliseringen har följt samma förändringssteg hos de här verben i de andra germanska språken, men i olika hastighet. Troligen beror detta på hur många andra språkförändringar som har skett, såsom förlust av personböjning och

konjunktiv, förändringar av ordföljd och påverkan från andra verb. Isländskan har förändrats minst och har kvar en relativt stor grupp verb med preterito-presentisk böjning, medan engelskan har förändrats mest.

Av verbens karakteristiska egenskaper kan många knytas till grammatikalisering. Ju mer typiskt ett verb är som hjälpverb desto mer grammatikaliserat är det också. Ett typiskt hjälpverb används enbart i första position i verbkedjor och behöver därför ingen infinitivform och verbet behöver heller inga former för passiv eller imperativ. Det finns också egenskaper som är knutna till enskilda verb, såsom rester av den preterito-presentiska böjningen. Dessa påverkas av grammatikaliseringen, men har egentligen inget samband med den. Ytterligare några egenskaper har tillkommit under verbens utveckling genom olika språkförändringar, och har sedan kommit att kopplas samman med gruppen modala hjälpverb och därigenom med grammatikaliseringen. Det tydligaste exemplet är verbens förekomst med infinitivmärke, som kommer sig av att infinitivmärket ursprungligen började användas hos de flesta andra slags verb. Idag är egenskapen i stället tätt sammankopplad med grammatikaliseringen på så sätt att verbens förmåga att ta verbkomplement utan infinitivmärke är tätt knuten till hur grammatikaliserade de är.

Dagens kategori modala hjälpverb består av en liten grupp preterito-presentiska verb med mer eller mindre bevarad böjning, samt en grupp verb av annat ursprung som har anslutit sig under historiens gång genom olika typer av språkförändringar och likheter. De ursprungligen preterito-presentiska verben har förändrats mycket lite i de svenska texterna, medan det har skett stora förändringar vad gäller de andra verben. Dessa förändringar pågår fortfarande och tendensen verkar vara att allt fler verb ansluter sig och blir mer typiska. Användningen av modala hjälpverb har inte ökat i svenskan, men däremot antalet möjliga verb och därmed mängden betydelsenyanser som kan uttryckas. Egenskaperna har kommit att utmärka gruppen på en rad olika sätt, men även de som har med verbens historiska utveckling att göra har idag kommit att knytas till grammatikaliseringen. Likheterna är stora mellan de germanska språken, men förändringarna har skett i olika takt.

Intressant nog finns det några undantag från reglerna och dessa vore intressant att följa upp i framtida undersökningar. En sådan är *äga*, som har förlorat sin användning som hjälpverb, men som nu har fått en ny betydelse och kanske närmar sig denna användning igen. Ett annat är det futurala *kommer att*, som alltmer närmar sig de modala hjälpverben genom att börja användas utan infinitivmärket.